

AZERBAJCAN'DA DİNİ YAŞAYIŞIN GELENEKSEL TEZAHÜRÜ: MUHARREMLİK MERASİMLERİ

Yrd. Doç. Dr. Abdulvahap TAŞTAN*

GİRİŞ

Azerbaycan'da dini yaşayış bir çeşitlilik içerisinde ifadesini bulmuştur. İslamdan önce çok farklı dinlerle temas halinde olan Ülke son olarak da belli bir süre ateizm öğretisine muhatap olmuştur. Bu öğreti çerçevesinde dinin yerini bütünüyle sekülerleşme olgusuna bıraktığı¹ ifade edilse de bu, büyük ölçüde tartışma konusudur. Belki de bu süreçlerin birbiriyle karıştığı uzun yıllar seküler dünya görüşünün hakim konumda tutulmak istendiği ve bunun da toplumun sosyo-kültürel hayat tarzını çok derin şekilde etkilediği doğrudur. Ancak bu süreçte, dinin teorik anlatımının ifadesi olan Allah'a inanç ve bağlılık duygusunun da yaşatıldığı bir gerçektir. Her ne kadar, Sovyet döneminde yapılan derin ve köklü siyasi, kültürel inkılapla birlikte ateizm tarafına geçenlerin sayısı artmış, aslında inzibati baskılara dayanamayarak zahiren dinden uzaklaştıklarını bildirenler çoğalmışsa da, halkın büyük bir kısmının dindarlıklarını içlerinde gözledikleri ve kendilerini ateist gibi göstermek mecburiyetinde oldukları, hem bir kısım tarihi kaynaklarca belirtilmekte² hem de bizzat yapmış olduğumuz mülakat, gözlem ve tespitlerimizle belli ölçülerde açıklığa kavuşmaktadır. Bunun yanı sıra, modernizmle ilgili yaklaşımlarda da dikkate alındığı üzere, belli bir nispette metafizikten mahrum bırakılmış dünyevileşme süreçlerinin aslında gelenekselliğe dönüş eğilimlerini bünyesinde taşıdığı³ şeklindeki görüş için, kanaatimize, uzun yıllar Sovyet hakimiyeti altında yaşamış Türk ve Müslüman toplulukların sosyo-dini hayatlarında pek çok örnekler bulmak mümkündür.

Buradan hareketle diyebiliriz ki, bin yıldan fazla bir zaman İslami geleneğin hem de muhafazakar bir temsilcisi olmuş bulunan Azerbaycan'da, son dönemler itibarıyla dinin inanç, ahlak ve ibadet alanlarında derin bir bilgilenme söz konusu olmasa da, özellikle dinin inanç boyutu varlığını her zaman için korumuştur. Bu, zaman zaman sembolik ifadeler, kimi zaman da binlerce dua cümleleri içinde, Allah, Muhammed, Ali, Kur'an... gibi dini motiflerle hayatiyetini sürdürmüştür.

Azerbaycan'da dini yaşayışın ibadet boyutuna gelince, bilindiği üzere Sovyetler devrinde camilerin kapatılması, dini öğrenmek ve yaşamak isteyen insanların çeşitli yollarla bu isteklerinin engellenmesi ve onların takibe uğraması⁴, birtakım siyasi ve maddi imkanlardan mahrum bırakılması gibi dini ve dindarları toplumdan

* E.Ü.İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

tecrüt etmeye yönelik müeyyide ve uygulamalar neticesinde ibadetlerin gereği gibi yerine getirilmesi mümkün olmamıştır.

Dini tecrübenin teoriden pratiğe, oradan da cemaat teşkil edici formu olan sosyolojik anlatımla tamamlanan ifadesi Azerbaycan toplumunda gerçek yerini bulamamış, bu bakımdan İslami pratikler çoğu zaman muhtevastından uzaklaşarak başka şekiller altında tezahür etmiştir. Örneğin, hac ibadetinin uzun yıllar yasaklanması neticesinde, halkın kabirlere, ocaklara, pirlere ve kutsal mekanlara karşı aşırı derecede ilgi gösterdikleri ve böylece ziyaret geleneğinin başka alanlarda ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür. Aynı şekilde, toplumda zekat müessesesinin işlememesi, insanların bu ihtiyacını "nezir kutuları"na para atmak suretiyle gidermeye çalıştığı görülmektedir.

Halkın, pratiklerinden mahrum bırakılmış İslamı sadece kültürel bir olgu olarak yaşamaya çalışması ve dolayısıyla İslam'ın giderek, bireylerin dini haline gelmesi, zaman zaman din adamlarını kaygılandırmış, insanları toplu ibadet mekanlarına çekebilmek için onları her türlü yolu denemeye sevk etmişti, Bunların başında ibadetlerin sayısının azaltılması, icrasının basitleştirilmesi (öyle ki, kadın veya erkek, bir kimsenin camiye gelmesi, ziyaret etmesi bile sevinçle karşılanıyordu), meyve ve tatlı türünden yiyeceklerle (ehsan yemeği) insanları camilere çekme yolları denenmişti. Bu gün bile Şiilerin en büyük camisi olan Bakü'deki Teze-Pir Mescidinde her Cuma akşamı ehshan verilmektedir.

Unutmamak gerekir ki, uzun yıllardır Azerbaycan'da Cuma namazı kılınmamış (Şii kesimde halen kılınmamakta...), beş vakit namaz ise subh, günorta ve şam namazları adı altında birleştirilerek üç vakitte kılınmaktadır. Orucun ise süresinde kısaltma yoluna gidilmiştir. Zekat, tatbikat imkanı bulamayınca unutulmuş, Şiiliğin ibadet esaslarından olan humus da toplumun dini geleneğinde etkin yerini kaybetmiştir.⁵ Bununla birlikte, dinin, insanın dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynadığı ve evrenin anlamlı bir şekilde kavranmasında temel bir fonksiyona sahip bir anlam sistemi olarak⁶ dikkate alındığını hesaba katarsak, kapitalist toplumlarda insanın insanı istismarı neticesinde ortaya çıkan yabancılaşma olgusunun, toplumsal eşitliğe dayalı bir uygulamayla ortadan kaldırılmasını hedef alan Marksist felsefe⁷ ve uygulamalarında ortaya çıkan temel sorun, yine bir tür yabancılaşma sorunu olmuştur denebilir. Bu bakımdan, tek biçimliliğin, tek düzeliliğin ve gündelik hayatta otomasyonun sebep olduğu manevi boşluk bir çeşit yabancılaşma karşısında, muhtevastı ne olursa olsun dini geleneklerin anlamlılığı, Azerbaycan gibi dünyevileşme sürecinde belli bir noktaya gelmiş bulunan toplumda ayrı bir önem arz etmektedir.

1- Dini Yaşayışın Geleneksel Tezahürlerinden Biri Olan Tören ve Merasimler:

Bilindiği gibi evrensel bir olgu olan din, sadece inanç alanında kalıp, insanların iç dünyasına hapsedildiği andan itibaren onun büyük bir ihtimalle kaybolup gitmesi söz konusudur. Eğer bir toplumda bir takım baskılara rağmen, dini inanç varlığını devam ettiriyorsa, bunun birçok sebepleri olmalıdır. Her şeyden önce baskı ve engellemelere karşı bizzat dinin doğasında direnme gücünün mevcut ola-

cağını unutmamak gerekir. Hele İslam gibi, mevcudiyeti pek de hiyerarşik yapılanmaya bağlı olmayan bir din, daha doğrusu bireysel düzeyde de varlığını devam ettirebilecek bir din, aslında bu direnç alanlarını bünyesinde zaten taşıyor demektir. İşte bu alanlar ananevi boyutlu adetler ve merasimler halinde ortaya çıkmaktadır. Şii gelenekte islâmın hayatta kalmasının temel faktörlerinden biri de, onun merasimler şekline bürünmüş ve bu yolla en azından duygusal alanlarda bir birlik ve dayanışmayı sağlamış olmasıdır.

Buradan hareketle, diyebiliriz ki Sovyetler döneminde dinin toplumsal hayattaki yeri ve öneminin kaybolarak yerini büyük ölçüde sekülerleşme olgusuna terk etmek mecburiyetinde kalması, toplumun dinin temel unsurlarından olmayan bazı sembolik unsurlara meyiletmesi ve bu sembollere sıkı bir şekilde bağlanma olgusunu beraberinde getirmiştir.

Bireylerde olduğu gibi, geçiş dönemi toplumlarında “kim” ve “ne” olduğunun arayışı demek olan kimlik, esasta farklılık şuuruna dayanmaktadır. Toplum bu farklılığı dinin temel değerleriyle ifade edemeyince, ister istemez geleneksel olarak dini, milli ve mezhebi motiflere, tören ve merasimlere yönelir. Aynı şekilde, dünyevileşme sürecinde dini yeniden yorumlamak için gerekli bilimsel ve fikri muhtevaya yeterince sahip olmadığı zamanlarda, kimliğin daha kolay ifadesi olarak merasimlerin ön plana çıkması⁸ da toplumlar için kaçınılmaz gibi gözükmektedir. Bu çerçevede, Azerbaycan’da merasimlerin ad günü, sünnet, defin ve cenaze, ehsan, muharremlik, 12 İmamın doğum günleri, Hz.Fatma’nın doğum günü, 11 İmamın vefatı günleri, Nevruz, Ramazan ve kurban bayramları gibi çeşitlilik ve zenginlik içinde yerine getirildiği görülmektedir.

Bu arada belirtmek gerekir ki, Azerbaycan’da asırlardan beri uygulana gelen milli ve dini tören ve merasimlerin birleştirici gücünü çok iyi bilen Sovyet yetkilileri, bu geleneksel bayramlara dünyevi bir içerik kazandırmak ve bunlara zamanla Sovyetlere özgü bir renk vermek için büyük çaba harcamışlardır. Askere gitme, evlenme, çalışma hayatına atılma gibi hayatın değişik dönemlerinde Sovyet kültürünün ağırlık kazandığı kutlamalara sistemli bir şekilde ağırlık verilmesine rağmen, yine de Türk toplumlarında geleneksel merasimlere bağlılık istikrarlı bir şekilde devam etmiştir.⁹

Azerbaycan’da en canlı, gösterişli ve muhtevalı bir şekilde kutlanan bayram, Nevruz bayramıdır. Müslüman bayramları arasında zikredilen¹⁰ Nevruz bayramında (21-22 Mart) her yönüyle tam bir bayram havası hakimdir. Bu yüzden, Sovyetlerin dini bir renk vererek yasaklamaya çalışması boşuna değildir. Nevruz gelmeden önce, evlerde günlerce süren çalışması boşuna değildir. Nevruz gelmeden önce, evlerde günlerce süren hazırlıklar yapılır. Kabirler topluca ziyaret edilir, molalara yasin okutulur, akraba, eş ve dostlar ziyaret edilir ve türlü türlü ziyafetler verilir. Sünni kesiminde de mevlüt, Ramazan ve Kurban bayramları, Nevruz bayramı ve yas merasimleri dini gelenekler olarak hayatiyetini devam ettirmektedir.

2- Şiilikte Muharremlik Merasimleri ve Matem Geleneği

Dinin hakim karakteri olan birleştirici ve bütünleştirici rolünün yansısı, daha çok siyasi ve sosyo-kültürel şartlarda ortaya çıkan, ayırıcı ve parçalayıcı yönünün tipik tezahür alanlarından biri mezhep ayrılıklarıdır. Bu çerçevede, belirtmek gerekir ki, İslamın Sünnilikten sonra ikinci büyük cereyanı Şiiliktir. Günümüzün Azerbaycan'daki dindarların ekseriyeti (yaklaşık%70) Şii mezhebine mensuptur. Bilindiği gibi Şiilik, Hz. Ali taraflarını ifade eden bir terimdir. Hz. Ali ve soyundan gelenlerin velayetini kabul eden ve sistemini bu çerçeve üzerine oturtan Şiiliğin irili ufaklı pek çok kolları mevcuttur. Bu gün Azerbaycan'da hakim olan Şiiliğin İmamiyye koludur.¹¹ Aslında Şiileri, Sünnilerden ayıran en önemli farklılık da imamet anlayışındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Bunun yanında, Şiileri diğer mezheplerden ayıran spesifik alametleri de mevcuttur. Mesela, Şiilerde ahund olmadan cemaatle namaz kılınmaz. Gayip İmam Mehdi ez Zaman'ın vekili de bulunmadığından Cuma namazı kılınmaz, onun yerine günorta namazı kılınır.

Şiilerde dini hiyerarşi de, Ayetullah, müctehid, hucetullah, şeyhülislam, ahund, vaiz, rovezhan, müezzın, ameley-i... muta gibi görevlere tekabül eden bir çeşitlilik içinde kurulmuştur.¹²

Şii gelenekte bir başka önemli nokta da, imamlara gösterilen büyük tazim, özelliği de Hz. Hüseyin'in Kербela'da şehit edilmesi olayı ile ilgili "Muharremlik matemî" olarak adlandırılan merasim ve bu merasimlerin dini-mistik karakterli bir muhtevaya bürünmüş olmasıdır.

Şiilerin üçüncü imamı olan Hz. Hüseyin'in Emevilerle giriştiği siyasi mücadele de mağlup ve şehit edilmesi olayının zaman zaman siyasi ve dini maksatlar için kullandığı bu olayı zihinlerde canlı tutmak için de ritüeller, mevzeler, mersiye ve sine vurma gibi merasimlere hayatiyet kazandıran bir takım unsurların ilave edildiği, bunun da Şiiliğin siyasi-dini karakterinin tipik bir ifadesi olduğu¹³ vurgulanmakta; hususiyetle de merasimlerin uygulanma biçimi "vahşilik", "fanatıklık" ve "gericilik" olarak tasvir edilmekte ve bu geleneğin Türk kültürüyle bir ilişkisinin bulunmadığı dile getirilmektedir.¹⁴

Bununla birlikte, belirtmemiz gereken önemli nokta, Şiiliğin karakteristik alametlerinden biri olan şehitlere (din kurbanları) aşırı tazim ve onların hatırasını yad etmede hakim olan matem motifinin¹⁵ bu gün de geçerliliğini devam ettirmiş olmasıdır.

Muharremlik, Aşura veya "Şahsey-Vahsey"* olarak isimlendirilen dini matem Şia mezhebinin imam ve davranış ölçüsü olarak dikkate alınan önemli merasimlerdenidir. Onun esasını Şiilerin 3. İmamı, Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in katilinin yıldönümünü anma merasimi, uzun yıllar tekrarlana tekrarlana dini gelenek halini almıştır. Mistik-dini mahiyet taşıyan, elverişli şartlarda da siyasi maksatlar için kullanılan, dramatik bir şekilde tezahür eden bu merasim dini aşırılık ve hatta fanatizmin bir ifadesi olarak¹⁶ takdim edilir.

Muharremlik matemî Hz. Hüseyin'in öldürüldüğü gün olan Muharrem'in 10.cu günü (Aşure günü) başlar. Muharremlik ilk on gününde Hz. Hüseyin'in ve-

* Şah Hüseyin-Vah Hüseyin ifadelerinin kısaltılmış şeklidir.

fatı anını göz önünde canlandıran şebihler yapılır, onun hakkında rivayetler anlatılır, mersiyeler söylenir, matem bayraklar asılır. Muharrem'in 10'unda Hz. Hüseyin'e taziye olarak matem yürüyüşü yapılır. Yürüyüşe katılanlardan bazıları başlarına göğüslerine vurarak yaralar açar ve kanlar akıtılır. Bununla derin üzüntülerini ifade eder ve Emevi askerlerine karşı Hüseyin ve askerlerinin kanlı çarpışmasını hatırlayıp bunun temsili olarak canlandırılırlar.¹⁷ Bunu takiben matem alayı, binlerce seyircinin iştirakiyle, "şahsey-vahsey" nidalarıyla yürüyüşünü tamamlar.¹⁸

Böylece, hicri tarihin ilk ayı olan Muharrem, Şii'ler için matem ayı kabul edilir. Bu ayın ilk on günü ve bundan sonra 40 gün arzından mateme halel getirecek hiçbir eğlenceye yer verilmez. Bütün Muharremlik müddetince (50 gün) matem geleneği canlı bir şekilde devam ettirilir. Muharrem'in ilk on günü camilere gidilir, nezirler verilir, dualar okutulur. Başta Teze-Pir Meci'di olmak üzere Muharremlik merasimleri camilerde ve cami avlularında halkın büyük katılımı ile yerine getirilir.

Matemin en belirgin nişanesi olarak halen günümüzde de devam eden zincir ya da sine vurma, mersiye eşliğinde yapılır ve bu esnada siyah ve yakası açık gömlek giyilir. Aşureden başlayarak 40. Güne kadar "ehsan" denilen ziyafetler verilir. İmamın üçünde, yedisinde ve kırkında ehshan vermek daha evladır. Bu ayda verilen ehshanlar "Ali Sofrası" olarak adlandırılır. Aşure gününde mescitlere giden kimse söylenen mersiyelere eşlik eder, sine vurur daha sonra "nezir bağı" denilen siyah bir iplik alarak sağ olunu bağlar ve Muharremlik müddetince takmaya devam eder. Bu, onun merasimlere iştirak ettiğinin alameti sayılır.

Muharrem'in 9. Günü "Şam-ı gariban" olarak isimlendirilir. Bu akşamda mersiye, rovza söylenir. Bunun mahiyeti; Kerbela musibetinin meydana gelmesinden bir gün evvel Hz. Hüseyin ve topluluğunun yaşadığı halleri yaşamaktadır. Bu ayda ve ondan sonra gelen sefer ayının 10'una, yani İmamın 40.günü çıkana kadar Azerbaycan'da düğün yapılmaz, ad günü kutlanmaz, bayram yapılmaz, eğlenceler tertip edilmez. Bu adetlere Sünnilerin de saygılı davrandıkları gözlenmektedir.

Temelde Hz.Hüseyin'in Kerbela'da katledilmesini telin ve bu hatırayı dramatize etmeye dayanan matem geleneği, Azerbaycan toplumunda normal ölüm hadiselerinden sonra yas adetinin günlerce ve aylarca sürmesinde etkili olmuştur. Öyle ki, aileden birinin vefatını takip eden 1., 3., 7., 40.ncü günlerde ve 1. yıl dönümüne rast gelen günde ve 52.inci güne kadar her Cuma akşamı ehshanlık merasimleri yapılır. Bu durumu öteden beri eleştiren bazı ileri gelenler Şeyhulislam'a mektuplar yazarak bu adetin kaldırılması ya da İslam'da bilinen şekliyle 3 güne sınırlandırılmasını talep etmektedirler.¹⁹

Zira Azerbaycan'da matem geleneği önceleri sağlamış olduğu toplumsal dayanışma fonksiyonunu bu günün sosyo-ekonomik şartlarında yavaş yavaş yitirme durumuna gelmiştir. Tespitimize göre, birinci dereceden yakınları ölenler, üzerinden bir yıl geçmedikçe düğün merasimi yapmamakta, hatta uzak akrabalar bile bunun için cenaze sahibinden izin almak mecburiyetinde kalmaktadırlar. Bunların ihlali, boşanmalar başka olmak üzere bir takım huzursuzluklara sebep teşkil etmektedir.

Muharremlikle ilgili yapılan kimi yorumlarda tarihte Muharrem ayının siyasi mücadeleler için, Şii dünyasında cihad ruhunu uyandırmada önemli zaman dilimi

olarak görüldüğü ifade edilmektedir. Buna göre, Hz.Hüseyin'in öldürülmesinden çok sonra ihdas edilen bu merasimler, Safevi sultanı Şeyh Sefiyyuddin (1252-1334) döneminde siyasi maksatlar için alabildiğine kullanılmıştı. Safeviler, Osmanlı ve diğer Müslüman devletlerde Muharremlik matemleri onların elinde kitleleri savaşa tahrik eder, mezhep farklılığını körükleyen ve düşmanlık hislerini güçlendiren müessir bir dini ve siyasi vasıta olmuştur.

Netice itibariyle, Sovyetler döneminde, hatta putperestlikle irtibatlandırılarak uzun uzun tenkitlere tabi tutulan Muharremlik merasimleri ve onun beraberinde getirdiği matem geleneği tarihi bir hadiseye dini renk, tarihi şahsiyete efsanevi bir suret verilmesinin²⁰ bir ifadesi olarak tahlil edilmişse de, bu güne kadar dini ve milli kimliğin korunmasındaki etkilerini de göz ardı etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, 1996 yılında Bakı'da yapılan "Dini ve Devlet Münasebetleri" sempozyumunda konuşmacıların birleştikleri nokta, mezhep ayrımcılığının ve bunun nişanesi olan sembolik merasimlerin tarihi bir hadise olarak yerini alması ve bir daha canlandırılmaması meseleleri olmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki, matem geleneği başta olmak üzere, Azerbaycan'da din ve toplum münasebetlerinin belli bir süre daha müphemliğini devam ettirecektir. Bunun daha geniş kapsamlı ekonomik ve sosyo-kültürel değişim çerçevesinde belirginlik kazanacağı tahmin edilebilir.

¹ Agayar Şükûr, Felsefe, Bakı 1996, s.192.

² Abdullah Ehadov, *Azerbaycan'da İslamın Modernleştirilmesi*, Baskı 1995, s.40.

³ Ünver Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", *Türk Yurdu*, sayı:116-117, Nisan-Mayıs-1997, s.86.

⁴ Geniş bilgi için bkz.Musa Guluzâde, *Dinimiz-Dünen ve Bugün*, Bakı, 1996.

⁵ Ehadov, *Azerbaycan'da İslamın Modernleştirilmesi*, 72.

⁶ Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev.Ali Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul 1993, s.59.

⁷ Hüsnü Ezber Bodur, *Toplumsal Gerçekliğe Sosyolojik Bakış*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1994, s.13.

⁸ H. Albayrak "Azerbaycan'da Din", *Türk Dünyasının Dini Meseleleri Sempozyumunda Sunulan Tebliğ*, Ankara 1997.

⁹ Helene Carrene D'encausse, *Sovyetler'de Müslümanlar*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s.80-81.

¹⁰ *Müslüman Bayramları*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakı 1993, s.34.

¹¹ Abdullah ehadov, *Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar*, Bakı 1991, s.45.

¹² Ehadov, *Azerbaycan'da Din...*, 49.

¹³ Ehadov, *Azerbaycan'da Din...*, 49.

¹⁴ Muharremlik Merasimlerinin tenkidi ile ilgili bkz.Mirza Fetali Ahundov, *Kemalüddevle Mektupları*, Bakı 1969; H. Abdullayev, *İslamın Muharremlik Merasimi*, Bakı 1967; P.Mahmudov, *Cemiyet, Din ve Ateizm*, Bakı 1985; M.Settarov, *Şeriatın Mahiyeti ve Kalıkları*, Bakı 1973; Abdullah Ehadov, *Mukaddeslere Prestiğin Mahiyeti ve Muasır Kalıkları Hakkında*, Bakı 1986.

¹⁵ J.A.Belyayev, *Müslüman Tarikatları*, Bakı 1991, s.28.

¹⁶ Ehadov, *Azerbaycan'da din...*, 116.

¹⁷ *İslâm- Kısa Malumat Kitabı* (Redaktör: V.Memmedaliyev), Bakı 1985, s.33

¹⁸ *Müslüman Bayramları*, 35.

¹⁹ *Bakı Post*, 18 Mart 1997.

²⁰ Abdullayev, *İslamın Muharremlik Merasimi*, s.33.